

ساختار مشروطه و نسبت آن با ساخت مطبوعات

هادی خانیکی^۳

در مقاله حاضر کوشش شده است که با توجه به دو متغیر مستقل قدرت سیاسی و «جامعه مدنی» ساخت مطبوعات عصر مشروطیت مورد بررسی قرار گیرد. به اعتقاد نویسنده این دو متغیر مستقل به وسیله دو عامل «فرهنگ سیاسی نخبگان» و دستگاههای حل و فصل تعارضهای اجتماعی» نیز تمدید یا تقویت می‌شوند.

مقاله در ابتدا به بیان نتایج بررسی درباره نظام سیاسی مشروطه بر پایه پنج شاخص «ثبات یا تنوع کانونهای اعمال قدرت» «تداوم یا تغییرپذیری دولت»، «وضع قدرت نظامی و سهم آن در ساخت دولت»، «تمرکز یا پراکندگی سازمان اداری»، و «میزان دخالت آشکار و پنهان دولت در اعمال نظارت» می‌پردازد و وضع «جامعه مدنی» را نیز در صورت‌بندی سستی و نوین آن در این دوره مورد اشاره قرار می‌دهد.

نویسنده با تکیه بر این فرضیه‌ها که مطبوعات دوره توزیع قدرت سیاسی، حیات جامعه مدنی، فرهنگ سیاسی مشارکت‌پذیر و رقابت‌گرا و نهادها و قوانین کارآمد حقوقی توسعه‌یافته‌تر هستند ساخت مطبوعات دوره مشروطه را از نظر حد نظارت بر مطبوعات، اقدامهای جمعی مطبوعاتی، شاخصهای کمی مطبوعات از جمله تیراژ، نوع نشریات، محل انتشار، دوره انتشار، گرایش نشریات، علل توقف نشریات بررسی می‌کند. این بررسی مبتنی بر اطلاعات ثبت شده در منابع مطبوعاتی درباره ۵۲۱ نشریه در طول دوره ۱۲۸۵ تا ۱۳۰۰ شمسی است.

در بررسی شاخصهای کیفی موضوعات کلی پنج نشریه مؤثر دوره مشروطه یعنی حیل‌المتین، صور اسرافیل، تربیت، روح‌القدس و انجمن ملی آذربایجان مقایسه شده‌اند. و جهت‌گیری و محتوای مقاله‌های اصلی دو نشریه صور اسرافیل و روح‌القدس که شاخصهای اساسی مطبوعات این دوره هستند مورد مطالعه تطبیقی قرار گرفته‌اند.

نویسنده نتیجه می‌گیرد که مطبوعات دوره مشروطه از حد نظارت کمتر و تیراژ بالاتری برخوردار بوده‌اند. نوع نشریات بیشتر سیاسی و تابعی از کانونهای فعال

* هادی خانیکی عضو هیأت علمی گروه ارتباطات دانشگاه علامه طباطبایی است.

سیاسی کشور بوده است، جهت‌گیری سیاسی آنها عمدتاً متوجه مسایل داخلی بوده و حد اعتقاد حتی شخص شاه را در مواردی در بر می‌گرفته است. گفتمان غالب بر نشریات این دوره تأکید بر ترقی و احیای پیشینه پر عظمت ایران بر پایه اعتقاد به نوعی ناسیونالیسم هم‌پذیر یا سازگاری میان مذهب و ملیت بوده است.

طرح مسئله

در بسیاری از جوامع در حال توسعه می‌توان ساخت مطبوعات را به عنوان متغیری نامستقل در ارتباط با ساخت «قدرت سیاسی» و «جامعه مدنی» مورد مطالعه قرار داد. این دو متغیر مستقل البته به وسیله دو عامل فرهنگی و حقوقی یعنی «فرهنگ سیاسی نخبگان» و «دستگاه‌های حل و فصل تعارض‌های اجتماعی» تحدید یا تقویت می‌شوند. براساس این همبستگی فرضیه‌هایی می‌تواند مطرح باشد که عمده‌ترین آنها عبارتند از: فرضیه اول: به نظر می‌رسد میان ساخت قدرت سیاسی و توسعه مطبوعات در ایران رابطه معنی‌داری وجود داشته باشد، به این معنا که در دوره‌های پراکندگی یا توزیع قدرت سیاسی، ساخت مطبوعات توسعه یافته‌تر و در دوره‌های تمرکز و خودکامگی قدرت سیاسی ساخت مطبوعات توسعه نیافته‌تر بوده‌اند.

فرضیه دوم: توسعه مطبوعات به استقرار جامعه مدنی بستگی دارد، به این معنا که در دوره‌های حیات سیاسی جامعه مدنی، ساخت مطبوعات توسعه یافته‌تر و در دوره‌های فقدان یا ضعف جامعه مدنی ساخت مطبوعات توسعه نیافته‌تر بوده‌اند.

فرضیه سوم: با توجه به سطوح اولیه تأثیرگذاری مطبوعات در ایران به نظر می‌رسد فرهنگ سیاسی نخبگان در روند توسعه مطبوعات نقش تشدیدکننده داشته باشد. به این ترتیب در فرهنگ سیاسی مشارکت‌گریز و رقابت‌ستیز توسعه نیافتگی مطبوعات بیشتر شده و متقابلاً در فرهنگ سیاسی مبتنی بر مشارکت و رقابت کمتر می‌گردد.

فرضیه چهارم: به نظر می‌رسد ضعف یا فقدان نهادها و ساز و کارهای حقوقی حل اختلاف در جامعه توسعه نیافتگی مطبوعات را تشدید کرده است.

اگر بخواهیم این چارچوب را مبنای سنجش تأثیر جنبش مشروطه و ساختار سیاسی و اجتماعی برآمده از آن بر ساخت مطبوعاتی ایران بدانیم باید به هشت پرسش اساسی زیر در این زمینه پاسخ گوئیم:

۱. ساخت سیاسی قدرت در دوره تکوین، استقرار و تحول مشروطیت چگونه بوده است؟

۲. وضعیت جامعه مدنی در این دوره تاریخی با چه ویژگی‌هایی مشخص می‌شود؟

۳. فرهنگ سیاسی نخبگان در طول این دوره به کمک چه شاخص‌هایی و چگونه

روز افتتاح مجلس شورای ملی | ۱۱-۳۸۱۰

- قابل بررسی و شناخت است و چه درونمایه و جهت‌گیری دارد؟
۴. نهادها و ساز و کارهای حقوقی و قانونی برای کاهش و حل تعارض‌ها و اختلافهای اجتماعی در این دوره چگونه بوده و از چه طریقی تحقق پیدا می‌کرده است؟
۵. سازو کارهای بروز این متغیرها در صحنه مطبوعات (به صورت آشکار یا نهان) چگونه بوده است؟
۶. مطبوعات در دوره مورد نظر به لحاظ کمی چه ویژگیهایی دارند؟
۷. مطبوعات دوره مورد مطالعه به لحاظ کیفی چه خصوصیت‌هایی دارند؟
۸. مطبوعات در این دوره چه گفتمانی را منعکس می‌کنند و قدرت نظارت اجتماعی و حد بازنگری آنها در چه حد است؟
- روشن است که به منظور پاسخ‌گویی به این سؤال‌ها و بررسی فرضیه‌ها ابتدا باید نتایج مطالعه و تحقیق پیرامون ساخت دولت، جامعه، فرهنگ سیاسی و نهادهای حقوقی را به عنوان متغیرهای مستقل در این دوره توصیف و تبیین کرد و پس از آن یافته‌های

پژوهشی را درباره ساخت مطبوعات به عنوان متغیر وابسته ارائه داشت. طبیعتاً براساس «پیوند‌گزینی» میان این دو ساخت اجتماعی و مطبوعاتی می‌توان تناسب و همبستگی این دو ساخت و عناصر متشکله آنها را با یکدیگر پیدا کرد.

در حقیقت نوعی سنخیت و مشابهت ساختاری میان جامعه و مطبوعات وجود دارد که می‌تواند توسعه‌نیافتگی مطبوعات را بر پایه توسعه‌نیافتگی جامعه تبیین کند. تلاقی و تقارن میان این دو منطق ساختاری نوعی رابطه همسازنده یا بازسازنده میان ساختار اجتماعی و مطبوعات را نشان می‌دهد.

بخش اول: ساخت اجتماعی

۱-۱. ساخت قدرت سیاسی

دوره‌ای را که با امضای فرمان مشروطیت در روز چهاردهم جمادى‌الثانى ۱۳۲۴ قمری برابر با ۱۳ مرداد ۱۲۸۵ شمسی (اوت ۱۹۰۶ میلادی) توسط مظفرالدین‌شاه آغاز شد و تا کودتای سیدضیاءالدین طباطبایی و رضاخان در تاریخ سوم اسفند ماه ۱۲۹۹ شمسی برابر با ۱۳ جمادى‌الثانى ۱۳۳۹ قمری (فوریه ۱۹۲۱) پایان یافت می‌توان علیرغم برخی وقفه‌ها و ناپیوستگی‌ها نظیر دوره استبداد صغیر (۲۳ جمادى‌الثانى ۱۳۲۶- ۳۱ تیر ۱۲۸۷ تا ۲۷ جمادى‌الثانى ۱۳۲۷-۲۵ تیر ۱۲۸۸) دوره‌ای مبتنی بر توزیع یا پراکندگی قدرت سیاسی دانست. وجه ممتاز این دوره وجود تلاشهایی عمومی و برآمده از شرایط انقلابی در برابر استبداد و کوششهایی برای پایه‌گذاری دموکراسی پارلمانی و قدرت مقید است. وضع نظام سیاسی را در این دوره می‌توان براساس پنج شاخص «ثبات یا تنوع کانونهای اعمال قدرت»، «دوام یا تغییرپذیری دولت»، «وضع قدرت نظامی و سهم آن در ساخت دولت»، «تمرکز یا پراکندگی سازمان اداری» و «میزان دخالت آشکار و پنهان دولت در اعمال نظارت اجتماعی» مورد مطالعه قرار داد.

مطالعات گوناگون تاریخی در این دوره نشان می‌دهد که نظام سیاسی برآمده از مشروطیت که بیشتر مبتنی بر یک جنبش اجتماعی است دارای بافت و ترکیبی پراکنده است که مشخصه‌های زیر را به خوبی می‌توان در آن مشاهده کرد:

۱-۱-۱. دارای کانونهای متنوع قدرت است، شش کانون عمده یعنی شاه (یا نایب‌السلطنه)، دولت، مجلس، گروههای غیررسمی، احزاب سیاسی و دولتهای خارجی به تناوب یا در کنار یکدیگر قدرت سیاسی را در دست دارند.

۱-۱-۲. در این نظام دوام دولتها پایین و درجه تغییرپذیری آنها بالاست. تا زمان وقوع کودتای سوم اسفند ۱۲۹۹ شمسی یعنی طی مدت ۱۵ سال ۲۸ نخست‌وزیر و ۵۰ کابینه با میانگین زمامداری ۱۶۳/۶۶ روز برای هر نخست‌وزیر حاکمیت داشته‌اند.

- ۳-۱-۱. سهم قدرت نظامی و نظامیان در سازمان دولت کمتر است.
- ۴-۱-۱. دولت سازمان اداری نامتمرکز و پراکنده دارد.
- ۵-۱-۱. شیوه‌های اعمال نظارت اجتماعی در آن بیشتر آشکار، رسمی و مبتنی بر محمل‌های قانونی است.

۲-۱. جامعه مدنی

جامعه مدنی عرصه اعمال قدرت توسط شهروندان است که از طریق اقدام‌واره‌های غیردولتی یا اتحادیه‌ها و سازمانهای رقابت‌آمیز اجتماعی سامان می‌گیرد. جامعه مدنی مجموعه نهادهایی است که اعضای آن به طور داوطلبانه با مشارکت در فعالیتهای غیردولتی در مهار قدرت خودکامه نقش دارد، از این رو دولت تمامیت خواه دولتی است که جامعه مدنی را در خود هضم کرده و تنها عقاید رسمی را سازمان می‌دهد. خصلت عمومی بودن و بازبودن از این نهادها گستره‌ای در قدرت همگانی می‌سازد. در ساخت سنتی ایران جامعه مدنی به عنوان عرصه‌ای که ستیزه‌های سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی از آن برمی‌خیزد و در مراحل قبل از دولت - به معنای جدید - و مقابل دولت وجود داشته است. جنبش مشروطه نیز این نهادها را تقویت کرده است، اما با تکوین دولت خودکامه این نهادها یا سرکوب شده و یا به انحطاط گرائیده و به صورت نمایی در آمده‌اند.

در نظم «سربازخانه‌ای» رضاشاه و نوسازی آمرانه وی ساختار سنتی جامعه و نهادهای قدیمی تضعیف و نهادهای جدید مدنی سرکوب شد و آنچه ماند سازمانها یا شبه‌سازمانهایی بودند که تنها صورتی تبلیغاتی و نمایی از حضور داوطلبانه داشتند. بررسی دوران تکوین و حاکمیت مشروطه نشان می‌دهد که «جامعه مدنی» هم در قالب سنتی و بومی و هم در صورت‌های جدید از قوت و قدرت در خور توجهی برخوردار بوده است. شاخص‌های عمده سنجش این واقعیت را می‌توان در موارد ذیل مشاهده کرد:

- ۱-۲-۱. نهادها و گروههای مذهبی، عرفی و سنتی نظیر روحانیت، اصناف، گروههای عشیره‌ای و روستایی، اجتماعات محلی و محله‌ها، نهادهای ریش‌سفیدی، بست‌نشینی، نظام‌های یاریگری و عیاری و نظایر آنها.
- ۲-۲-۱. انجمن‌ها و گروههای خودانگیخته و فعال سیاسی نظیر انجمن‌های ملی و مخفی و مجاهدین که در تکوین جنبش مشروطه نقش عمده‌ای داشته‌اند.
- ۳-۲-۱. احزاب و فرآکسیون‌های سیاسی که از جمله آنها پنج حزب عمده اجتماعيون عاميون، اجتماعيون اعتداليون، دموکرات، اتفاق و ترقی و ترقی خواهان جنویست.

شماره ۳۰	موضوع	شماره اول
اداره جبل المتین	روزنامه مشرق	تیمت اشتراک
(مدیرکل کالج استریت نمبر ۱)	روزنامه مقدس	(سالیانه - شش ماهه)
کلیه امور اداره		هند و برمه
(مدیرکل مؤیدالاسلام است)		(۱۲ روپیه - ۷ روپیه)
دفتر نمای اداره		ایران و افغان
.....		(۱۰ فران - ۲۵ فران)
هر دو شنبه طبع		عقبات و مصر
(و سه شنبه توزیع میشود)		(۲ عجمی - ۳ عجمی)
تاریخ دو شنبه	نمونه فرستاده میشود	اروپا و چین
(۱ - سنر ۱۳۱۹ هجری)	نمونه بدل اشتراک را هر جا پیشکی باید داد	(۲۵ فرانک - ۱۵ فرانک)
مصادف با	بکتران هندوستان چهارآه	روسیه و ترکستان
(۲۰ - پیش ۱۹۰۱ میلادی)	ممالک خارجه - یکدراک	(۱۰ سنت - ۶ سنت)

(درین جریده از هر گونه علوم و وقایع سیاسی و منافع دولتی و فوائد ملتی بحث میشود)
 (مراسلات عام لکنجه میبول و در انتشارش اداره آزادست)

فهرست مندوجبات	قر عهد داران سو مجت - مطابق خواست وزرای دول خارجه مقیمین بیکن صادر شده
تکراناک • تریط • نهدا کاو • نقل محیب • لشکر و کلاه • شکوه نوا کمالی • زاپون و روس • وافته نقل • فارنگری • سبلی التین • امتحان مدو • حمت • اخبارات انگلستان • کوبت دیوت • وزیر خارجه ژاپون • مکتوب منباب یادگار ملکه • سمنه • طرز مسابرت و زندگی سلطان هانی • سوادت بانوستان • سوکوری • مسلمانان در پیش • حجاز و بلری و سلطانان پیش • اطرافان تهریز و تکفین و لکه • مدفوت • ترفی • مهروس و لیسید آفانستان • حبال التین • امیر آفانستان • احمدنکر • خلیج فارس • کوهن • باکری • شطاح • در بدرونه • نیشی • نارت • فارنگری در بکنت • فوج بلشیا • فیضان بوز • فرای نیدی • مسال • لید • سوئے المیز • وافته قنچرر • راهزی • ایمنو سیرت اکیز • روس و فرانسی • نسه • سلطان کنسیر • راه آهن • اخبارات منفرد • اخبارات خارجه • اخبارات و لکنجه • لکنجه	(لار کیز) یا انصران منتهین خود در مجلس اشاع مبدی (جابلن) که حکومت محلیه منصفه نموده بود دستور داشتند
تکراناک	(لار کیز) در زیوت خود میفرسند - کوشش من آن است که قلاع را محصور و دستهای فتولی که از راه دور افتاده و متفرق شده اند جمع آوری نماید - و نیز اظهار میدارد که جنرال فرنج میخواست شرق ترندوال را یکدفعه از وجود باغبان پاک کند ولی باسبب نگرید - در (کپ تون) بر دیوت حمله نمودند و وزرای دول خارجه اراده دارند دو سنسوس شماره جنگ دول شده که (۱۰۰) میبول پیشی

(۷ - پیش)

فرمان دولت پیشین در نرسرا دادن مجاز و شده

۴-۲-۱. گروهها و اتحادیه‌های صنفی نظیر اتحادیه‌های کارگری که در طول این دوره شکل می‌گیرند.

۱-۳. فرهنگ سیاسی و دستگاههای حل و فصل تعارض‌های اجتماعی

فرهنگ سیاسی گروههای حاکم در ایران که تبیین‌کننده رابطه تابعیت و آمریت بوده است همواره به عنوان پشتوانه قدرت متمرکز و عمودی از مشارکت و رقابت که مشخصه‌های توسعه سیاسی است عملاً و حتی به صورت ناخودآگاه مخالفت به عمل می‌آورده است. تصور از سیاست در ساخت سیاسی سستی ایران به معنای چگونگی از میدان به در کردن رقیب بوده است نه سازمان دادن و جلب مشارکت او، این نگرش تا حدودی در فرهنگ مشروطه‌خواهی رقیب شد دوباره در استبداد شبه مدرن باز تولید گردید. ساز و کارها و نهادهای حل و فصل تعارض‌های اجتماعی نیز در فرایند یک جنبش مشروع و فراگیر مردمی عملاً از شکافها و گسستگی‌های فرهنگی، اجتماعی و سیاسی می‌کاهند و میثاق‌های مذهبی و ملی، وفاق و قانون را جایگزین فردیت‌ها، حاکمیت‌های اجبارآمیز و شیوه‌های پنهان اعمال قدرت می‌کنند. این دو متغیر مشدد فرهنگی و اجتماعی را در دوران مشروطه می‌توان به کمک شاخص‌های زیر مورد بررسی قرار داد:

۱-۳-۱. عمل سیاسی براساس میزان «اعتماد به خود» و «حد انعطاف محیط» با دلگرمی و یا اعتراض انجام می‌گیرد.

۱-۳-۲. رفتار سیاسی نخبگان مشارکت‌جویانه‌تر و رقابت‌پذیرانه‌تر است.

۱-۳-۳. توجه به آرای عمومی و نتیجتاً وفاق عمومی بیشتر است.

۱-۳-۴. نهادهای حقوق مشروع رسمیت و رواج بیشتری دارند.

۱-۳-۵. گرایش به قانون‌گرایی بیشتر مشاهده می‌شود.

براساس این مقدمات، تأکید اساسی این است که عمده‌ترین عامل توسعه نیافتگی مطبوعات وجود موانع توسعه سیاسی در ساختار قدرت ایران بوده است.

این موانع به لحاظ نظری تمرکز منابع قدرت، ضعف جامعه مدنی، فرهنگ سیاسی رقابت‌ستیز نخبگان و ناکارآمدی دستگاههای حل تضادهای اجتماعی بوده‌اند که در مجموع منظومه پیرامونی مؤثر بر توسعه نیافتگی سیاسی و توسعه نیافتن مطبوعات را می‌سازند. این منظومه در سپهر کلی خود چشم‌انداز یک قدرت خودکامه را ترسیم می‌کند. متقابلاً در ساخت اجتماعی مطلوب، انعطاف ساختاری و تعدد و پیچیدگی نهادهای جامعه مدنی جایگزین تضاد ساختاری و ضعف و فقدان یا همسانی نهادهای اجتماعی می‌شود. در چنین ساختی ساز و کارهای دخیل در توسعه سیاسی از طریق گسترش نهادهای

سیاسی غیردولتی، انعکاس منافع گروه‌های اجتماعی در نظام پارلمانی، نهادی شدن ساختار سیاسی، کارآمدی رسانه‌ها و مطبوعات و ... حضور می‌یابد و فرهنگ سیاسی مناسب برای مشارکت و رقابت سامان می‌گیرد. نقش دستگاه‌های اجبارآمیز در سیاست کاهش می‌یابد، فرهنگ آمریت - تابعیت به فرهنگ اجماع و توافق بدل می‌شود، ساز و کارهای حل منازعه اجتماعی قدرتمند می‌شوند، توان بسیج مادی و معنوی جامعه و جذب نخبگان سیاسی بالا می‌رود و اقتدار دولت براساس ایجاد تقاضاهایی رشدیابنده اجتماعی و افزایش توانایی پاسخگویی آنها ارزیابی می‌گردد.

با چنین مؤلفه‌هایی ساخت مطبوعاتی به عنوان متغیری وابسته به دامنه تغییرات ساخت اجتماعی می‌تواند مورد بررسی قرار گیرد. توسعه مطبوعات فرایندی است شامل سه مرحله کمی، کیفی و بازنگری و با فرایندهای انباشت، بسیج و یکپارچگی در توسعه به طور عام شباهت دارد. در توسعه کمی میزان گسترش وسایل انتقال پیام مورد نظر است، اما در توسعه کیفی نظرها به توسعه به وسیله ارتباطات، تحرک اجتماعی و چگونگی مضمون و محتوای مطبوعات معطوف است. در توسعه نظارت اجتماعی یا بازنگری بفرآگیری و یکپارچگی فرهنگی و خصلت وحدت بخشی و انسجام‌دهی مطبوعات تأکید می‌شود. براساس این مبانی در مورد ساخت مطبوعاتی ایران و نسبت آن با ساختار اجتماعی و نظام سیاسی این فرضیه‌ها قابل طرح است که:

- الف - مطبوعات در دوره توزیع قدرت سیاسی دارای ساخت توسعه‌یافته‌تر و مطبوعات دوره‌های تمرکز اقتدار و خودکامگی دارای ساخت توسعه‌نیافته‌تر بوده‌اند.
- ب - در دوره‌های حیات سیاسی جامعه مدنی، ساخت مطبوعات توسعه‌یافته‌تر و در دوره‌های فقدان یا ضعف جامعه مدنی ساخت مطبوعات توسعه‌نیافته‌تر بوده است.
- ج - در فرهنگ سیاسی مشارکت‌گریز و رقابت ستیز توسعه نیافتگی مطبوعات بیشتر شده و در فرهنگ سیاسی متکی بر مشارکت و رقابت کمتر می‌شود.
- د - در دوره تمرکز قدرت سیاسی که با ضعف یا ناکارآمدی قوانین و نهادهای حقوقی و حرفه‌ای همراه است، توسعه نیافتگی مطبوعات تشدید می‌شود و روی آوردن به فرهنگ شفاهی، استعاره و اشاره برای گریز از مهلکه‌های سیاسی بیشتر رواج می‌یابد.

بخش دوم: ساخت مطبوعات

۱-۲. انعکاس ساخت و نظام سیاسی و اجتماعی در عرصه مطبوعات

همانگونه که در بخش یکم اشاره شد متغیرهای قدرت سیاسی، جامعه مدنی، فرهنگ سیاسی و نهادهای حل اختلاف ساختار خاصی را در طول دوره پس از جنبش مشروطه نشان می‌دهد. این نوع ساختار طبیعتاً با نوع ساختار مطبوعاتی ویژه‌ای

سازگاری دارد. در این دوره به تأثیر از پراکندگی قدرت سیاسی، اولاً دخالت مستقیم شاه در مطبوعات دوران استبداد سستی به نظارت قانونی تبدیل می‌شود، ثانیاً مطبوعات در کنار نهادهای برآمده از مشروطه مثل مجلس، انجمن‌ها و احزاب قرار می‌گیرند، همراه آنها گسترش می‌یابند یا با تعطیلی و انحلال مواجه می‌شوند، ثالثاً صورت‌هایی از کار جمعی مطبوعاتی و تشکل‌های خودانگیخته بروز می‌یابند، رابعاً توقیف نشریات به سادگی و بدون اعتراض سایرین میسر نمی‌گردد و خامساً آزادی مطبوعات نموده‌ها و مظاهر بیشتری پیدا می‌کنند.

۱-۱-۲. چگونگی و حد نظارت بر مطبوعات

پیش از صدور فرمان مشروطیت این وظیفه «وزارت انطباعات» بوده است که با اعمال کامل جدّ ممیزی زمینه فعالیت مطبوعاتی را به طور کلی محدود کند. در این دوره جواز نشر مختص به هر نوبت انتشار نشریه بود. پس از صدور فرمان مشروطه نیز تا گشایش رسمی مجلس (حدود دو ماه) وزارت انطباعات همچنان به بررسی و بازبینی مطالب پیش از چاپ مبادرت می‌ورزید.

در حقیقت بعد از توقیف مطبوعات توسط عین‌الدوله صدراعظم مقتدر مظفرالدین شاه مدتها بود که هیچ روزنامه و مجله جدیدی منتشر نشده بود، مشروطه‌خواهان به فکر تأسیس و انتشار روزنامه‌ای آزاد افتادند و یحیی دولت‌آبادی برای نخستین بار آن را مطرح کرد. او از آنجا که اجازه انتشار از شاه گرفته می‌شد تصمیم گرفت از طریق مجلس اقدام کند. «چون هنوز برای افراد ملت آزادی نیست و منحصر است آزادی به وکلای مجلس بهتر این است روزنامه در تحت هیاتی از وکلای مجلس باشد که هر چه می‌خواهند بنویسند»^۱

شاه دو شرط در اجازه‌نامه منظور می‌کند «اولاً باید مدیر آن روزنامه به اسم و رسم معین باشد ثانیاً مدیر مذکور ملزم شود فصولی که برخلاف مصالح عامه و مضر به حال دولت و ملت است طبع و نشر ننماید»^۲

روزنامه مجلس نخستین روزنامه‌ای بود که هرگز برای بازبینی و بازرسی به وزارت انطباعات نرفت، از این پس در مدت کمتر از یک سال ۸۰ روزنامه مجوز انتشار گرفتند. مراحل صدور مجوز انتشار بدین قرار بود که ابتدا متقاضی درخواست خود را به وزارت انطباعات می‌داد سپس صلاحیت وی به وسیله وزارت مزبور همراه با اعلام نظر و تقدیم درخواست به مقام صدارت عظمی صورت می‌گرفت و بالاخره پس از تأیید

۱. یحیی دولت‌آبادی. حیات یحیی. تهران: انتشارات فردوسی و عطار، ۱۳۶۲، جلد ۲ صص ۳-۹۱.

۲. همان

قال نزلہ

دیگران می بکنند آنچه میجا میکند

فیض روح القدس از باز مدد فرماید

لقدس

۵۰ مدیر کل

سلطان العلماء خراسانی

ادراء و محال توزیع

کتابخانه شرافت

مکتوب بن امضا قبول

نخواهد شد چه درج

شود یا نشود صاحبش

قیمت اشترک سالانه

طهران ۱۷ قران

ولایات داخله ۱۷ قران

روسیه ۵ مانات

سایر ممالک خارجه

۱۰۰ قران

قیمت اصلانک

حق استرداد ندارد قیمت تکثیره صدقینار وجه اشترک به دستزه فرموده وقت میشود - معزری بگزاران

چون بعد است آزاد علمی و سیاسی و برابری بحث و نیاید و ابتدا شئونات و عناوین ظاهری مانع از اظهار مطالب

بتاریخ دوشنبه ۷۵ نخوابد بود مقالات عام المنفعه درج میشود شهر جدی الثابته ۱۳۲۵

<p>محسوب ندارند و ما را هم چون خودشان در شماره ۵۰ بدان بشارند</p>	<p>(بسم الله الرحمن الرحيم) جده نامده و دوشنبه نامده و ممالک کبر است که قدرت</p>
<p>(علت ذات دولت و خیران مملکت)</p>	<p>کامله با ایران و الزم بار ظلم ستمین محبت بخشید و خلعت آزادی و مشروطیت را بر اندام ما پوشانید</p>
<p>سبب ذات دولت و خیران مملکت آنست که ...</p>	<p>(فذلك فضل الله يؤتيه من يشاء)</p>
<p>حقوق انسانیت خود نیستند بر فرض عالم بودن قدرت بر ...</p>	<p>این ابام که دولت ایران در عهد ادول کنتی نویون ...</p>
<p>...</p>	<p>صاحب مجلس پارلمان است فلم و زبان همگیان مان آزاد است بر هر فردی از افراد دانشمندان ایرانی زیاد لازم و واجب است که</p>
<p>...</p>	<p>توسط زبان و قلم مساعی خودشان را مبدول دارند و از خدمات و وظایف نسبت علت و دولت ...</p>
<p>(طرفه علم بحقوق)</p>	<p>بهت کامله او باب هست و غیرت این دولت و ایران که نمانش ایران است از هضمیض ذات بلوح عزت عروج نماید ایران و</p>
<p>اولاً ...</p>	<p>برای اینکه تا چند سال قبل محال بود ...</p>
<p>ثالثاً ...</p>	<p>و ملای برده اند از ذلت حمایت و سیانت اجانب و همسایگان رهائی یابد و آبرفته سابق الایام مجو باید و نام ایران و ایرانیان که</p>
<p>سلطنت و بر فرض تصدیق بر مقدمات دارای حقوق بر خودشان بدانند و خودشان را هم دارای حقوق بر شخص سلطان بشارند</p>	<p>مایه افتخار تمام دول بوده مثل بیشتر از زمان بلند شود و بیش ازین اهالی سایر دول مانعانی ایران را درز مرز و حشیانت</p>

رئیس الوزرا دستخط شاه داده می‌شد.

پس از گذشت مدتی از گشایش مجلس فرمان شاه حذف گردید و وزیر علوم کار صدور و امضاء امتیازنامه‌ها را برعهده گرفت، بدین قرار می‌توان چنین نتیجه گرفت که اولاً هیچ ضابطه و معیار روشن و مشخصی برای تأیید یا رد درخواست متقاضی انتشار روزنامه وجود نداشته، ثانیاً ضوابط نشر نیز مشخص نبوده است.

با تصویب قانون اساسی مشروطیت در ضمن اصل سیزدهم این قانون صریحاً حق آزادی قلم و بیان برای ایرانیان محترم شمرده شد.

با روی کار آمدن محمدعلی میرزا و قدرت یافتن مستبدان، تلاشهای تازه‌ای برای ایجاد محدودیت در عرصه مطبوعات پدید آمد اما با کوشش اهل قلم و آزادیخواهان در اثر طرح مسئله آزادی مطبوعات در مجلس وزارت انطباعات منحل شد و به عنوان اداره مطبوعات و اداره مطبعه دستی به نظارت وزارت علوم و معارف درآمد.

سال بعد با تصویب متمم قانون اساسی، در اصول ۲۰، ۷۷، ۷۹ این قانون حقوق مطبوعات بیشتر مورد توجه قرار گرفت، «عامه مطبوعات غیر از کتب ضلال و مواد مضره به دین مبین، آزاد و ممیزی در آنها ممنوع شد.» (اصل ۲۰) «در مورد تقصیرات سیاسی و مطبوعات» می‌باید هیأت منصفین در محاکم حاضر گردند (اصل ۷۹). در مورد تقصیرات سیاسی و مطبوعات چنانچه محرمانه بودن محاکمه، صلاح باشد باید بر اتفاق آرای جمیع اعضاء محکمه عملی گردد (اصل ۷۷).

اولین قانون مطبوعات در هیجده اسفند ماه سال ۱۲۸۶ هـ.ق (محرّم ۱۳۲۶) از تصویب مجلس، گذشت این قانون ۵۲ ماده داشت و بنابه آن صرف تسلیم اظهارنامه برلی انتشار روزنامه یا مجله کفایت می‌کرد براین اساس این قانون تأکید داشت که «قبل از انتشار هر روزنامه و ورقه مقررهای، مدیر جویده مکلف است اظهارات ذیل را در روی یک ورقه به وزارت انطباعات بفرستد:

اسم و رسم مدیر روزنامه و محل اداره آن، اسم و رسم مطبعه، عنوان روزنامه و ترتیب طبع آن که یومیه است یا هفتگی یا ماهانه، عده چاپ هر نمره، مسلک روزنامه و سیاق مطلب آن.^۳

این قانون شرایط مدیر مسئول را چنین برمی‌شمرد: «ایرانی باشد»، «سنش به سی سال بالغ باشد» و «زوال شرف از او نشده باشد».

نخستین قانون مطبوعات در فصل پنجم تحت عنوان «حدود تقصیرات نسبت به

۳. محمد صدرهاشمی. تاریخ جرائد و مجلات ایران. اصفهان، انتشارات کمال، چاپ دوم، ۱۳۶۳. جلد اول، مقدمه ص ۲۵.

جماعت»، انواع ممنوعیت‌های از پیش تعیین شده را اعلام می‌کرد. طبق برخی از این مواد «مأمورین وزارت معارف که برای روزنامه معین می‌شوند و پلیس حق دارند روزنامه و دیگر جرائد را در موارد ذیل توقیف نمایند. الف) آنجا که روزنامه یا جریده یا لایحه مضرب به اساس مذهب اسلام باشد ب) آنجا که در روزنامه یا جریده یا لایحه هتک احترامات سلطنت شده باشد ج) آنجا که اشاعه صور قبیحه بر ضد عصمت شده باشد»^۴ در دوران مشروطه دوم علاءالسلطنه رئیس‌الوزرا با استفاده از غیبت مجلس شورای دوم با طرح و تصویب دو مصوبه در هیأت دولت راه را برای بازرسی و تفتیش مطبوعات هموارتر کرد. برپایه مصوبه اول موضوع تشکیل هیأت منصفه به کلی منتفی گردید: «مادامی که قانون هیأت منصفه از مجلس شورای ملی نگذشته شکایات راجع به مطبوعات بدون هیأت منصفه در محاکم عدلیه رسیدگی و محاکمه خواهد شد وزارت عدلیه یکی از شعب محاکم را برای این امر تخصیص خواهد داد. در ماده دوم این مصوبه تعیین مجازات موافق قانون مطبوعات تعیین شد مگر در مواردی که در قانون مطبوعات تصریح نباشد در این صورت موافق قانون جزایی عرفی موقتی حکم داده می‌شد».

اما در مصوبه دوم «هیأت وزرای عظام تصویب فرمودند که از این تاریخ اشخاصی که امتیاز روزنامه از وزارت معارف می‌خواهند باید اجازه آن به تصویب هیأت وزرای عظام برسد و نیز کلیه امتیازاتی که قبل از تشکیل کابینه حاضر داده شده و تاکنون اشاعه نیافته توقیف و موقوف به اجازه هیأت وزرا خواهد بود»^۵.

پس از موفقیت کودتای سیاه در صبح یکشنبه سوم اسفند ماه ۱۲۹۹ در همین روز طی اعلامیه معروف «حکم می‌کنم» رضاخان اعلام شد «تمام روزنامجات و اوراق مطبوعه تا موقع تشکیل دولت به کلی موقوف و برحسب حکم و اجازه که بعد داده خواهد شد باید منتشر گردند»^۶.

۲-۱-۲. اقدامهای جمعی و گروههای مطبوعاتی

قوت یا ضعف جامعه مدنی در تشکیل اتحادیه‌ها و گروههای مطبوعاتی و نحوه عملکرد آنها نقش مهم و زیادی داشته است. این نقش در دوره پس از انقلاب مشروطه تا سلطنت رضاشاه به خوبی مشهود است، در حالی که در دوره حکومت رضاشاه به دلیل وجود استبداد، فشار سیاسی، و اختناق از اتحادیه‌ها و تشکلهای مطبوعاتی خبری نیست. در دوره اول بعد از پیروزی جنبش مشروطه و برای اولین بار در جامعه مطبوعاتی

۴. قانون مطبوعات، مصوبه محرم الحرام ۱۳۲۶ ق. ۴۹۲.

۵. گونل کهن، تاریخ سانسور در مطبوعات ایران، ج ۴، تهران، آگاه، ۱۳۶۲، ص ۶۶۷.

۶. ملک الشعرا بهار، تاریخ مختصر احزاب سیاسی ایران، تهران، جیبی، چاپ دوم، ۱۳۵۷، جلد ۱ ص ۸۸.

اندیشه کار گروهی و فعالیت دسته‌جمعی به وجود آمد. مدیران جراید با یک اقدام جمعی در ۲۸ محرم ۱۳۲۵ ق در منزل وزیر علوم وقت جمع شدند و خواسته‌های خود را از دولت مطرح کردند. در نتیجه قرار شد طی هفته بعد، قوانینی برای آزادی مطبوعات مدون شود و به وزارت علوم تقدیم گردد و از آنجا به مجلس برای امضاء فرستاده شود به طوری که در سراسر ایران قابل اجرا باشد.^۷

به دنبال این حرکت، در همان سال فکر تشکیل یک گروه از مدیران مطبوعات در میان برخی از فعالین سیاسی شکل گرفت و «انجمن اتحادیه مرکزی ارومی دارالخلافة» مدیران جراید را دعوت کرد. در این جمع تصمیم گرفته شد که همه مدیران، آیین نوشتاری واحدی را رعایت نمایند و برای اهداف مشابه بنویسند و انجمنی از مدیران جراید را تشکیل دهند.^۸

نخستین حرکت دسته جمعی مدیران این انجمن که در سال ۱۳۲۸ ق ثبت شده است اعتراض عده‌ای از مدیران و نیز برخی از مطبوعات خارجی مقیم تهران به توقیف نشریه شرق (به مدیریت سیدضیاءالدین طباطبایی) بود. این اعتراض ابعاد گسترده‌ای یافت و چندین اعلامیه در این ارتباط منتشر گردید که طی آنها حکم توقیف را غیرقانونی، خلاف آزادی و اصول مشروطیت اعلام کردند و خواستار آزادی و یا محاکمه مسئول این روزنامه در صورت تقصیر شده بودند. این اعلامیه‌ها را مدیران ده نشریه امضا کرده بودند.^۹ این اعتراضات منجر به فشار بیشتر بر مطبوعات شد و بعد از آن نشریه «ایران نو» نیز توقیف گردید، اما تداوم و شدت اعتراضات مدیران جراید، باعث آزادی جریده شرق شد.^{۱۰}

در این دوره مدیران جراید در چند مورد در ارتباط با مسائل صنفی اقداماتی انجام دادند، ملاقاتهایی نیز با مقامات دولتی داشتند^{۱۱} برای نمونه، در بجهت جنگ جهانی اول (شعبان ۱۳۳۳ ق) مدیران جراید تصمیم گرفتند میزان صفحات خود را کاهش دهند و طی اطلاعیه‌ای اعلام کردند به دلیل کمیابی و گرانی کاغذ وارداتی، برای جلوگیری از تعطیلی احتمالی به طور موقت تعداد صفحات جراید خود را به نصف تقلیل می‌دهند.^{۱۲}

۷. نشریه تمدن، ش ۶، س اول، ۲۸ محرم ۱۳۲۵ ق. ص ۴.

۸. جام جم. ش ۲۴ و ۲۵، س اول، ۶ صفر ۱۳۲۶ ق. ص ۵.

۹. ایران نو. ش ۱۱۴، س ۲، ۱۶ جمادی‌الاولی ۱۳۲۸ ق. ص ۳.

۱۰. صدر هاشمی. تاریخ جراید و مجلات ایران، پیشین، ج ۳، ص ۶۳.

۱۱. نشریه ارشاد، ش ۶۶۹، س ۹، ۱۲ رجب ۱۳۲۲ ق. ص ۱.

۱۲. نشریه ارشاد، ش ۶۷۷، س ۸، ۸ شعبان ۱۳۳۲ ق. ص ۱.

۲-۲. شاخص‌های عمده توسعه مطبوعات

۲-۲-۱. شاخص‌های کمی توسعه مطبوعات

برای اینکه تصویر نسبتاً روشنی از وضع مطبوعات دوره مشروطه به دست آید ۱۵ شاخص مهم شامل نام نشریه، نوع نشریه، مدیر، شغل جانبی مدیر، تحصیلات مدیر، همکاران نشریه، سال شروع، سال پایان، علت توقف، مدت انتشار، دوره انتشار، محل انتشار، تیراژ و قطع گرایش نشریه و ملاحظات کلی برگزیده و براساس آن فرم مناسب تهیه شد. این فرم‌ها براساس منابع معتبر در تاریخ مطبوعات ایران،^{۱۳} تکمیل و پس از آن به کامپیوتر منتقل گردید. با دسته‌بندی و پرداخت اطلاعات تهیه شده به کمک برنامه فاکس پرو معلوم شد که ضعف اطلاعات موجود و وسعت حوزه تحقیق ایجاب می‌کند که برای نتیجه‌گیری مطلوب‌تر برخی خانه‌های خالی حذف یا ادغام شوند، به این ترتیب نهایتاً شش شاخص نوع نشریه (براساس اولین عنوان درج شده در مراجع، موضوع‌های مطروحه یا درج شده)، محل انتشار، گرایش، علت توقف و دوره انتشار انتخاب گردید و جداول و نمودارهای لازم به کمک برنامه کوآترو پرو تهیه شد. از آنجا که به دست آوردن تیراژ نشریات نیز اهمیت داشت و تقریباً هیچ منبع موثقی در این زمینه به دست نیامد لذا خارج از این بانک اطلاعاتی نیز به استناد یک گزارش رسمی از تیراژ مطبوعات در سال ۱۲۹۷ بررسی لازم انجام گرفت، در این بخش ابتدا به همین مقوله پرداخته می‌شود:

۲-۲-۱-۱. تیراژ مطبوعات

کمتر اطلاعات ثبت شده‌ای می‌تواند تیراژ واقعی مطبوعات ایران را در طول دو دوره

۱۳. عنوان‌های کامل منابع اصلی تحقیق در این بخش عبارتست از:

- محمد صدرهاشمی. تاریخ جراید و مجلات ایران. (چهار جلد)، چاپ دوم، اصفهان: انتشارات کمال، ادوارد براون. تاریخ مطبوعات و ادبیات ایران در دوره مشروطیت. ترجمه و تحشیه و تعلیقات: ۱۳۴۳. محمد عباسی. تهران: کانون معرفت، بی‌تا - دو جلد.
- ادوارد براون و محمدعلی تسریست. تاریخ مطبوعات و ادبیات ایران در دوره مشروطیت. ترجمه رضا صالح‌زاده، تهران: معرفت، ۱۳۴۱.
- رابینو، هن. روزنامه‌های ایران از آغاز تا سال ۱۳۲۹ هـ.ق. ۱۲۸۹ هـ.ش. ترجمه و تدوین جعفر خمامی‌زاده، تهران: انتشارات اطلاعات، ۱۳۷۲.
- مطبوعات ایران، فهرست تحلیلی کتابخانه مجلس سنا. به کوشش شهین اسفندیاری، علی عطفی، جلال سادات، باقر مؤمنی، تهران: انتشارات مؤسسه تحقیقات و برنامه‌ریزی علمی و آموزشی، ۱۳۵۸.
- سید فرید قاسمی. راهنمای مطبوعات ایران (عصر قاجار ۱۲۵۹. ق ۱۲۱۵ ش - ۱۳۰۴ ش)، تهران مرکز مطالعات و تحقیقات رسانه‌ها، ۱۳۷۲.

روشن کند، آنچه معلوم است توجه چشمگیر عمومی به مطبوعات در دوره اول مشروطیت و کم شدن اقبال مردم در دوره دوم است. براساس تحقیق دکتر امین بنانی با وجودی که نزدیک به کل توده‌های مردم در عصر مشروطه بی‌سواد بوده‌اند، مطبوعات جدید تیراژ وسیعی به دست آورده بودند، صوراسرافیل با تیراژ ۵ هزار، پرخواننده‌ترین روزنامه در آغاز تشکیل مجلس بود، اجتماع زیادی بیرون چاپخانه صوراسرافیل و نسیم شمال برای هر شماره منتظر می‌شدند و بسیاری بی‌سوادان دور یک خواننده را در گوشه‌های خیابان یا قهوه‌خانه‌ها می‌گرفتند. همبستگی مستقیمی بین مطبوعات، جامعه و حرکات انقلابی وجود داشت. پیش از سالهای ۱۹۰۶ هیچ نشریه‌ای عملاً نمی‌توانست تیراژ بالای ۱۰۰۰ نسخه را ادعا کند اما در فاصله سالهای ۱۹۰۷ - ۱۹۰۶ تا تیراژ ۷ هزار و حتی ده هزار برای نشریات گزارش شده است، با حاکمیت استبداد محمد علی شاه این تیراژ رو به کاهش می‌گذارد و حتی پس از سقوط او نیز عمومی‌ترین نشریه یعنی ایران نو بیش از ۲۰۰۰ تا ۲۵۰۰ نسخه تیراژ ندارد.^{۱۴}

تیراژ نشریاتی مثل صوراسرافیل تا ۲۴ هزار نسخه،^{۱۵} و حتی تا رقم ۳۵ هزار نسخه هم در بعضی گزارشها ذکر شده است،^{۱۶} البته اگر بتوان این ارقام را پذیرفت و شرایط متحول سیاسی را نیز در نظر گرفت به نسبت جمعیت تخمینی کشور در آن زمان باز هم تیراژ مطبوعات پایین است، اگرچه بیشترین جهش را به نسبت دوره‌های قبل و بعد خود داشته است.

براساس گزارش رسمی اولین شماره سالنامه وزارت معارف و اوقاف و صنایع مستظرفه درباره صورت مجلات و جرایدی که در سال ۱۲۹۷ طبع و نشر می‌شده است،^{۱۷} می‌توان وضع تیراژ مطبوعات را به نسبت جمعیت کشور سنجید. (جداول شماره‌های ۱ و ۲)، در این سال جمعیت ایران طبق برآورد باری بر ۱۱ میلیون و ۲۱ هزار نفر بوده است.^{۱۸}

۱۵. مقدمه دوره کامل صوراسرافیل. تهران: انتشارات رودکی، ۱۳۶۰.

۱۶. دکتر ناصرالدین پروین؛ گفتگوی حضوری تابستان ۱۳۷۳.

۱۷. دولت علیه ایران. سالنامه وزارت معارف و اوقاف و صنایع مستظرفه، یونت‌نیل ۱۲۹۷، مطبعه تهران ص ۸۳ و ۸۴.

۱۸. ج، باری، بر، اقتصاد ایران. مرکز تحقیقات تخصصی حسابداری و حسابداری. تهران: مؤسسه حسابداری سازمان صنایع ملی ۱۳۶۳. ص ۳۸.

جدول شماره ۱ - صورت مجلات و جرایدی که در سال ۱۳۹۷ در ولایات و ایالات طبع و نشر شده‌اند

نام روزنامه	محل انتشار	ترتیب طبع	سال تأسیس	قیمت	عدد نسخ مطبوعه (تیراژ)
جریده آگاهی	مشهد	--	--	--	۳۰۰
جریده بهار	مشهد	--	--	--	۱۲۰۰
جریده شرق ایران	مشهد	--	--	--	۳۰۰
جریده چمن	مشهد	در هفته دوبار	--	--	۳۰۰
جریده سلامت	مشهد	در هفته دوبار	--	--	۱۰۰
جریده خراسان	مشهد	در هفته سه‌بار	--	--	۱۰۰
جریده مینو	مشهد	هفته یک مرتبه	--	--	۲۰۰
جریده رعد قزوین		هفته دو مرتبه	--	--	--
جریده افسانه	همدان	--	--	--	--
جریده کاشف اسرار	اصفهان	هفته دو مرتبه	--	--	--
جریده راه نجات	اصفهان	هفته یک مرتبه	--	--	۱۰۰۰
جریده مفتش ایران	اصفهان	هفته یک مرتبه	--	--	--
مجله عزلت	اصفهان	در ماه دو مرتبه	--	--	۴۰۰
جریده زبان زنان	اصفهان	در ماه دو مرتبه	--	--	۱۰۰
جریده استخر	شیراز	در هفته دو مرتبه	--	--	۴۰۰
جریده گلستان	شیراز	در هفته یک مرتبه	--	--	۴۵۰
جریده فارس	شیراز	در هفته یک مرتبه	--	--	۱۰۰۰
جریده بهارستان	شیراز	در هفته یک مرتبه	--	--	۲۵۰
جریده تبریز	تبریز	--	--	--	--
جریده زانک	تبریز	--	--	--	--
جریده بیستون	کرمانشاهان	در هفته دو مرتبه	--	--	۵۰۰
جریده اکباتان	همدان	در هفته یک مرتبه	--	--	۵۰۰
جریده تجدد	تبریز	--	--	--	--
مجله البدر المنیر	انزلی	در هفته یک مرتبه	--	--	۲۰۰
مجله میهن	اصفهان	در هفته یک مرتبه	--	--	۳۰۰

جدول شماره ۲- صورت مجلات و جرایدی که در سال ۱۳۹۷ در مرکز طبع و نشر می شوند

نام روزنامه	محل انتشار	ترتیب طبع	سال تأسیس	قیمت	عدد نسخ مطبوعه (تیراژ)
جریده ایران	تهران	یومیه است	--	--	۱۵۰۰
جریده رعد	تهران	یومیه است	--	--	۱۵۰۰
جریده رهنما	تهران	هفته سه مرتبه طبع می شود	--	--	۱۰۰۰
جریده نسیم شمال	تهران	هفتگی است	--	--	۱۰۰۰
جریده آراوود	تهران	هفتگی است	--	--	۷۰۰ الی ۸۰۰
جریده جارجی ملت	تهران	هفته دو مرتبه	--	--	۱۵۰۰
جریده اقتصاد ایران	تهران	هفتگی است	--	--	۱۵۰۰
مجله فلاحت	تهران	ماهنامه است	--	--	۱۰۰۰
مجله گلشن	تهران	هفته دو مرتبه	--	--	۱۰۰
مجله ادبی	تهران	ماهنامه است	--	--	۵۰۰
مجله الادب	تهران	سه ماه یک مرتبه	--	--	۵۰۰
مجله اقبال	تهران	ماهنامه است	--	--	۵۰۰
مجله گل زرد	تهران	ماهی دو مرتبه	--	--	۵۰۰
مجله اصول تعلیمات	تهران	ماهنامه	--	--	۱۰۰۰
مجله اختر دانش	تهران	ماهنامه	--	--	۵۰۰
مجله حیره جاوید	تهران	هفتگی است	--	--	۱۰۰۰

۲-۱-۲- نوع نشریات نشر شده در طول دوران مشروطه (۱۳۰۰-۱۳۸۵ش)

با بررسی ۵۲۱ نشریه ثبت شده این دوره که براساس اولین عنوانی که برای نوع نشریه در مراجع ذکر گردیده است می توان جدولی نظیر جدول شماره ۳ را تنظیم کرد. در این جدول چنانچه منابع تحقیق عنوان نشریه را مثلاً خبری، سیاسی و اجتماعی ثبت کرده اند، برای سهولت مقایسه تنها عنوان خبری برگزیده شده است. همانگونه که ملاحظه می شود از مجموع نشریات این دوره نوع ۷۶ عنوان نامشخص بوده است.

جدول شماره ۳- نوع نشریات منتشر شده در دو دوره پراکندگی قدرت سیاسی

نوع	تعداد
سیاسی	۲۱۴
خبری	۹۸
اجتماعی	۲۸
تخصصی	۳۰
ادبی	۲۲
فرهنگی	۱۵
نگاهی	۱۲
دینی	۳
اخلاقی	۹
اقتصادی	۵
زنان	۵
نظامی	۲
کشاورزی	۱
انتقادی	۱
حقوقی	۰
محلّی*	۰
ورزشی	۰
نامشخص	۷۶
جمع	۵۲۱

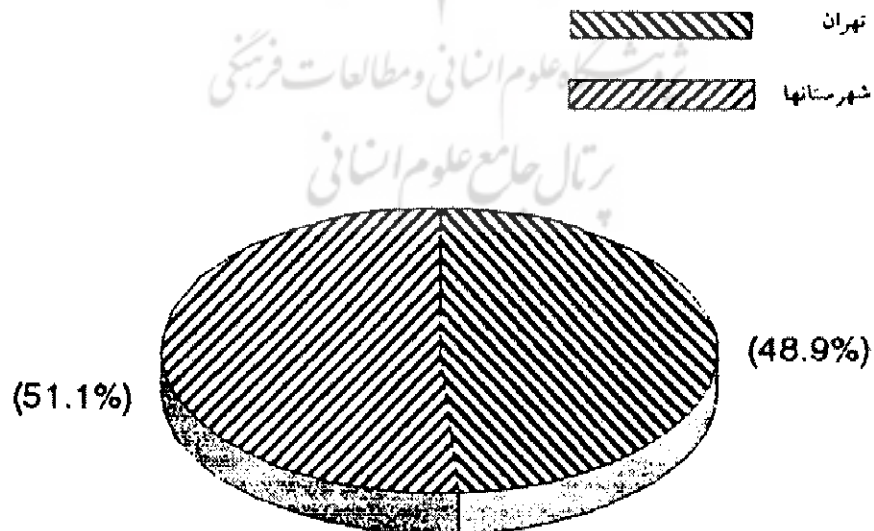
همانگونه که این جدول نشان می‌دهد در این دوره نوع مطبوعات بیشتر سیاسی بوده است. همچنین مطبوعات ورزشی، حقوقی و محلّی‌گرا در این دوره کمترین تعداد را داشته‌اند. به این ترتیب می‌توان گفت نوع نشریات در دوره پراکندگی قدرت به دلیل امکان مشارکت و رقابت، بیشتر سیاسی بوده است.

*. محلّی شامل موضوعات محلّی است نه انتشار در شهرستانها

جدول شماره ۴. محل انتشار نشریات

نوع	تعداد
تهران	۲۴۳
شیراز	۳۶
تبریز	۶۸
اصفهان	۳۴
رشت	۳۹
مشهد	۲۵
کرمان	۸
کرمانشاه	۷
همدان	۸
یزد	۷
ارومیه	۵
قزوین	۴
بو شهر	۱
قم	۱
نامشخص	۱۳
سایر	۲۳

نمودار شماره ۲-۲. محل انتشار نشریات در دوره عدم تمرکز به تفکیک تهران و شهرستانها

۴-۱-۲. دوره انتشار

جدول شماره ۵ به چگونگی دوره انتشار مطبوعات در طول این دوره می‌پردازد. با حذف تعداد نامشخص مطبوعات در این دوره روشن می‌شود که نشریات هفتگی با ۲۸۷ عنوان بیشترین سهم را داشته‌اند. این مسأله مبین آن است که انتشار نشریه به صورت هفتگی وضعیت با ثبات‌تر و مناسب‌تری را به نسبت نشریات دیگر داشته است.

جدول شماره ۵. مطبوعات در دوره عدم تمرکز قدرت بر حسب دوره انتشار

تعداد	دوره اجتماعی دوره انتشار
۲۰	روزانه
۲۸۷	هفتگی
۲۲	دو هفته یک بار
۴۶	ماهانه
۲	سالانه
۵۳	دو بار در هفته
۲۳	هفته‌ای سه بار
۳	ماهی دو بار
۱۴	سایر
۴۷۰	جمع

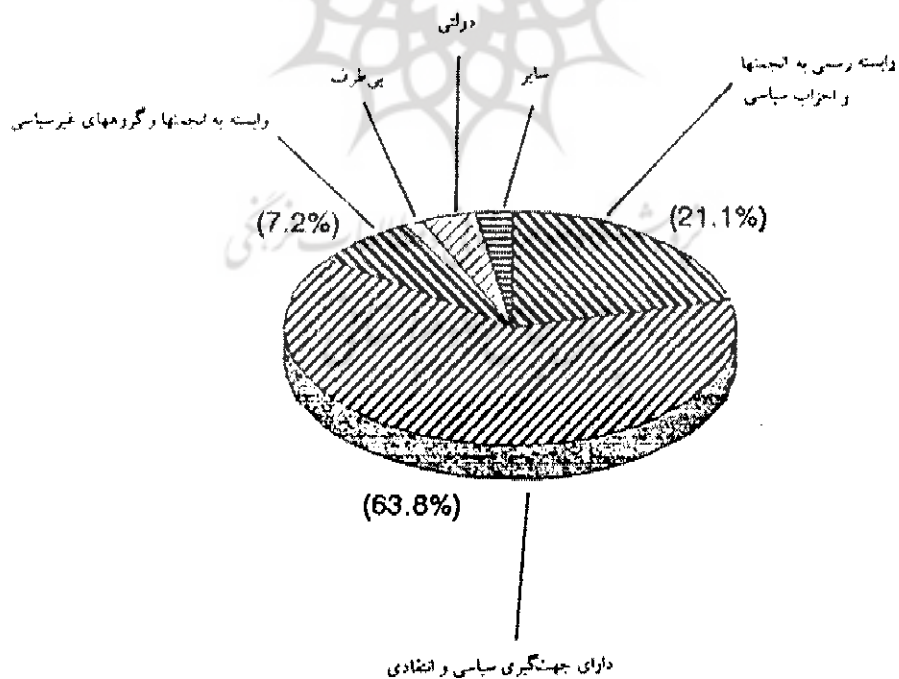
۵-۱-۲. گرایش نشریات

جدول شماره ۶ گرایش و جهت‌گیری اجتماعی نشریات را در طول این دوره نشان می‌دهد. در این جدول به دلیل فقدان اطلاعات لازم در منابع مورد استفاده، سهم گرایش‌های نامعلوم بالاست، علت این امر می‌تواند ناشی از شرایط سیاسی جامعه در زمان تهیه این قبیل منابع باشد که اطلاعات سیاسی لازم را در پرده‌ای از ابهام گذاشته است. با وجود این تا حدود زیادی روشن می‌شود که نشریات دارای جهت‌گیری سیاسی و انتقادی در این دوره فاصله زیادی در جدول با سایر گرایشها دارد و پس از آن نشریاتی که به طور رسمی به احزاب سیاسی تعلق داشته‌اند قرار می‌گیرد. نمودار شماره ۳-۲ گرایش نشریات این دوره را به تفکیک بدون احتساب موارد نامشخص نشان می‌دهد.

جدول شماره ۶. گرایش و جهت‌گیری نشریات در طول دوره
عدم تمرکز سیاسی

تعداد		جهت‌گیری
درصد	فراوانی	
۶/۱	۳۲	وابسته رسمی به انجمنها و احزاب سیاسی
۱۸/۶	۹۷	داوای جهت‌گیری سیاسی و انتقادی
۲/۱	۱۱	وابسته به انجمنها و گروههای غیرسیاسی
۰/۴	۲	بی طرف
۱/۲	۶	دولتی
۰	۰	وابسته به سفارت‌خانه‌های خارجی
۰/۸	۴	سایر
۷۰/۸	۳۶۹	بدون اطلاع
۱۰۰	۵۲۱	جمع

نمودار شماره ۳-۲. گرایش و جهت‌گیری نشریات در دوره عدم تمرکز قدرت سیاسی

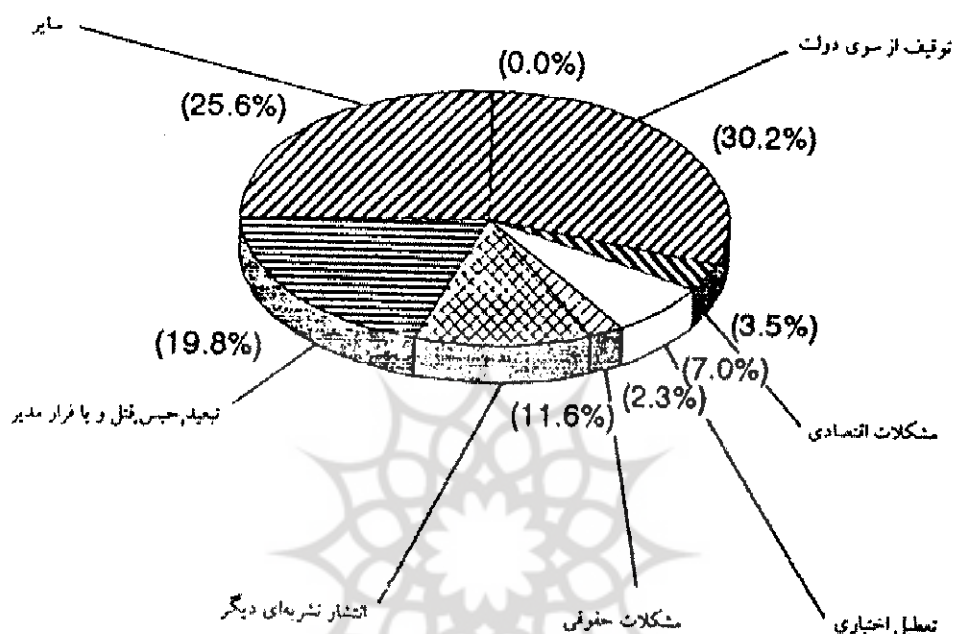
۶-۱-۲. علت توقیف نشریات

جدول شماره ۷ علت توقیف نشریات را در دوره عدم تمرکز قدرت سیاسی نشان می‌دهد. این جدول نیز اگرچه با سهم بالای ردیف «بدون اطلاع» روبه‌روست، اما در همین حد نیز می‌تواند علل ناپایداری مطبوعات را روشن سازد. در این دوره در میان نشریاتی که علت عدم استمرار آنان ذکر شده است، توقیف دولتی بیشترین سهم را به خود اختصاص داده است. در این دوره کودتای محمدعلی‌شاه علیه مجلس، استبداد ناصرالملک، بروز جنگ اول جهانی و کودتای ۱۲۹۹ تقریباً به صورت جمعی نشریات کشور را یک دور با توقیف مقطعی مواجه ساخته است. نمودار شماره ۲-۴ علت توقیف نشریات این دوره را به تفکیک احتساب نشریات نامشخص نشان می‌دهد.

جدول شماره ۷. علت توقیف نشریات در دوره عدم تمرکز قدرت سیاسی

تعداد		علل توقیف
درصد	فراوانی	
۰	۰	توقیف با درخواست دول خارجی
۵	۲۶	توقیف از سوی دولت
۰/۶	۳	مشکلات اقتصادی
۱/۱	۶	تعطیل اختیاری
۰/۴	۲	مشکلات حقوقی
۱/۹	۱۰	انتشار نشریه دیگر
۳/۳	۱۷	تبعید، حبس، قتل، فرار مدیر
۴/۲	۲۲	سایر
۸۳/۵	۲۳۵	بدون اطلاع
۱۰۰	۵۲۱	جمع

نمودار شماره ۴-۲. علت توقیف نشریات در دوره عدم تمرکز قدرت سیاسی

۲-۲-۲. شاخص‌های کیفی (بررسی محتوای نشریات)

از آنجا که برای بررسی روند توسعه‌یافتگی یا نیافتگی مطبوعات نمی‌توان صرفاً به شاخص‌های کمی که ساختار سخت‌افزاری مطبوعات را توصیف می‌کنند، اکتفا کرد. لذا برای ارزیابی نسبتاً عمیق‌تری از ارتباط میان ساختار جامعه و مطبوعات می‌توان با تحلیل نمادها یا نشانه‌های این ارتباط به شاخص‌های مطمئن‌تری دست یافت. تحلیل محتوا در این مرحله روش مناسب‌تری است که به محقق کمک می‌کند تا تفاوت پیام‌های منتشر شده در دو ساختار متفاوت را بازشناسد.

۲-۲-۲-۱. بررسی ساختار موضوعی نشریات مؤثر دوران مشروطیت

در این بخش و در یک بررسی کلی تمامی مطالب پنج نشریه مؤثر در دوره اول

مشروطیت که بیشترین تأثیر را بر سطوح مختلف جامعه داشته‌اند، مورد ارزیابی قرار گرفته‌اند.

این پنج نشریه که جبل‌المتین، صوراسرافیل، تربیت، روح‌القدس و انجمن ملی آذربایجان هستند هر یک به دلیل خاصی در این دوره اهمیت یافته‌اند. جبل‌المتین ظرف ۳۳ سال عمر مطبوعاتی خود ۴۷ بار توقیف شده و سالها پیش از پیروزی مشروطیت در کلکته منتشر می‌شده است. جبل‌المتین تهران به مدیریت میرزا سیدحسن کاشانی برادر کوچک مؤیدالاسلام (صاحب امتیاز روزنامه هفتگی و یومیه جبل‌المتین) در تاریخ پانزده ربیع‌الاول ۱۳۲۵ به عنوان شاخه‌ای از جبل‌المتین هفتگی کلکته برای نخستین بار منتشر شد و با به توپ بستن مجلس تعطیل گردید و پس از انتشار چند شماره در رشت از اواسط سال ۱۳۲۷ قمری مجدداً در تهران انتشار یافت. آنچه در این بخش مورد مطالعه قرار گرفته دوره اول جبل‌المتین روزانه در تهران است. جبل‌المتین موضعگیری‌های مختلف به نفع طبقات گوناگون جامعه به ویژه بازرگانان داشته است که همین مسأله موجب برخی قضاوت‌های محتاطانه نسبت به شخصیت مسئولان این روزنامه شده است.^{۱۹} به هر رو جبل‌المتین معرف انتقال جریان روشنفکری خارج از کشور به داخل است. تربیت نشریه‌ای منفرد و میانه‌رو است که از یازدهم رجب سال ۱۳۱۴ ق. (ده سال پیش از مشروطه) به صاحب‌امتیازی ذکاءالملک منتشر می‌شده است، نثر فارسی زیبا و تأکید آن بر وجوه تمدن جدید از یک سو و انتشار مداوم آن قبل و بعد از مشروطه و نفوذ در میان محافل فرهنگی آن را شایسته بررسی در آستانه استقرار مشروطیت می‌کند.

انجمن ملی آذربایجان یک نشریه رسمی نهادهای مشروطه‌خواهی است، این نشریه هم از حوزه فکری قفقاز و عثمانی تأثیرپذیرفته و هم در سراسر کشور طرفداران و علاقه‌مندان فراوانی داشته است. این نشریه وابسته به انجمن تبریز بوده و قوت و قدرت یک نشریه مؤثر شهرستانی را نیز توانسته است به نمایش بگذارد. دو نشریه صوراسرافیل و روح‌القدس معرف دو جریان مطبوعاتی تندرو مشروطه هستند که مدیران هر دو نیز جان بر سر عقاید خویش نهادند. جدول شماره ۸ که به بررسی ساختار موضوعی این پنج نشریه در مدت انتشار میان پیروزی جنبش مشروطه تا حاکمیت استبداد صغیر پرداخته است، نشان می‌دهد که در میان این پنج نشریه روح‌القدس بیش از بقیه و تربیت کمتر از دیگران به انتشار مقاله‌های خاص سیاسی پرداخته‌اند. در زمینه مباحث اجتماعی روزنامه انجمن ملی بیشتر از همه و تربیت کمتر از بقیه فعالیت داشته‌اند. در پرداختن به مباحث اجتماعی روزنامه تربیت بیشترین توجه را در نشریه خود دارا بوده و مجموعاً

۱۹. گفت‌وگوی حضوری با دکتر غلامحسین زرگری‌نژاد، دکتر ناصرالدین پروین و دکتر سیدجعفر شهیدی،

کمترین سهم فرهنگی را جبل‌المتین در ساختار موضوعی خویش داشته است. در زمینه مسائل روابط خارجی تربیت در سال دوم پس از پیروزی مشروطیت بیشترین بخش را دارا بوده است در حالیکه کمترین بخش در روزنامه روح‌القدس دیده می‌شود. به‌طور کلی می‌توان گفت اغلب مطبوعات عصر مشروطه به مباحث سیاست داخلی بیشتر توجه دارند و غلظت این مسأله در نشریات جدیدالتأسیس بیشتر از دیگران است.

۲-۲-۲-۲. بررسی محتوایی نشریات مؤثر در دوره توزیع و پراکندگی قدرت سیاسی

در این بخش برای آنکه بررسی دقیق‌تری نسبت به سطح کلی پیشین به عمل آید، از میان کل نشریات دوره توزیع قدرت سیاسی دو نشریه برگزیده شده‌اند. به دلیل آنکه نخستین سال پیروزی مشروطیت نماد ساختار اجتماعی و فرهنگ سیاسی آن دوره است این سال و به دلیل آنکه در این دوره دو نشریه صوراسرافیل و روح‌القدس که هر دو زاینده مشروطیت و قربانی استبدادند، هر دو توقیف شده و مدیرانشان به شهادت رسیده‌اند این دو نشریه به عنوان شاخص‌های دوره در نظر گرفته شده‌اند.

برای سهولت تحلیل محتوای این دو نشریه، سرمقاله‌های تمامی ۳۴ شماره نشریه منتشر شده صوراسرافیل و ۲۹ شماره نشریه روح‌القدس شده‌اند.

با توجه به زمان انتشار روزنامه‌های مورد بررسی که هنوز مفهوم سرمقاله به شیوه امروز مرسوم نبوده است، برای تشخیص سرمقاله از سایر مقالات از معیارهای زیر استفاده شد:

هر مطلبی که ادامه‌دار نبود و به طرح دیدگاههای صاحبان نشریه بپردازد و در دو ستون اول صفحه اول نشریه چاپ شده و بیش از دو ستون نباشد، سرمقاله محسوب می‌شود. به این ترتیب سرمقاله از خیر، گزارش و سایر اشکال روزنامه‌نگاری جدا می‌گردد. در این تحقیق چهار مقوله برای مقایسه نشریه در نظر گرفته شده است:

الف - برخورداری از سرمقاله یا فقدان آن

ب - موضوع سرمقاله: سیاست داخلی، سیاست خارجی، اقتصادی، فرهنگی، اجتماعی

ج - جهت سرمقاله: انتقادی، خنثی، تأییدی

د - جهت انتقاد: شاه، نخست‌وزیر، وزرا، قدرت‌های خارجی (انگلیس، روسیه)، انتقاد کلی به شئون اجتماعی.

پیش از بررسی نتایج تحقیق به معرفی اجمالی چهار نشریه پرداخته می‌شود:

روزنامه صوراسرافیل: امتیاز روزنامه صوراسرافیل به نام میرزا قاسم خان تبریزی - از بستگان اداری رجال دربار مظفرالدین شاه و محمدعلیشاه - در تاریخ ربیع‌الثانی ۱۳۲۵

جدول شماره ۸. بررسی ساختار کلی موضوعات نشریات مؤثر دوره توزیع قدرت فاصله میان پیروزی جنبش مشروطه تا حاکمیت استبداد صغیر

نام روزنامه	سال	تعداد شماره سال	مقالات سیاسی	درصد به کل مقالات	مقالات اقتصادی	درصد به کل مقالات	مقالات اجتماعی	درصد به کل مقالات	مقالات فرهنگی	درصد به کل مقالات	مقالات روابط خارجی	درصد به کل مقالات	سایر مقالات	درصد به کل مقالات	جمع کل مقالات
جهل العین	۱۳۲۵	۲۲۵	۳۸۶	۷۴۴/۸	۳۹	۴/۵	۱۶۲	۱۸/۸	۶۳	۷/۳	۱۱۵	۱۳/۴	۹۶	۱۱/۲	۸۶۱
	۱۳۲۶	۵۴	۶۹	۳۰/۳	۲۲	۹/۶	۷۰	۳۰/۷	۱۵	۶/۶	۳۰	۱۳/۲	۲۲	۹/۶	۲۲۸
صور اسرافیل	۱۳۲۵	۲۲	۵۵	۴/۲	۳۹	۳۲/۸	۱۴	۱۱/۸	۶	۵	—	—	۱۱۹	—	—
	۱۳۲۶	۱۱	۲۵	۴۲/۴	۲	۳/۴	۱۵	۵۴/۴	۱۱	۱۸/۶	۶	۱۰/۱	—	—	۵۹
	۱۳۲۷	۳	—	—	۲	۵۰	۲	۵۰	—	—	—	—	—	—	۲
تربیت	۱۳۲۲	۳۶	۵۲	۳۰/۳	۱۴	۷/۹	۱۸	۱۰/۱	۸۶	۴۸/۳	۶	۳/۴	—	—	۱۷۸
	۱۳۲۵	۵	۶	۳۳/۳	—	—	۲	۱۱/۱	۷	۲۸/۹	۳	۱۶/۷	—	—	۱۸
روح القدس	۱۳۲۵	۱۶	۳۹	۸۱/۳	—	—	۶	۱۲/۵	۳	۶/۲	—	—	—	—	۲۸
	۱۳۲۶	۱۲	۲۴	۶۱/۵	—	—	۶۹	۲۳/۱	۵	۱۲/۸	۱	۲/۶	—	—	۳۹
	۱۳۲۵	۱۴۹	۲۶۰	۳۷/۷	۲۰	۲/۹	۳۰۰	۲۳/۵	۴۵	۶/۵	۵۰	۷/۲	۱۵	۲/۲	۶۹۰

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

صادر شد، اما میرزا جهانگیر خان شیرازی از ابتدای امر در این کار با او شرکت داشت. نخستین شماره صوراسرافیل در ۱۷ ربیع‌الثانی انتشار یافت و سرمقاله آن را میرزا علی‌اکبر دهخدا با امضای صریح نوشت و در همین شماره ستون «چرند و پرند»ی به امضای دخو دارد که معلوم می‌دارد سردبیر روزنامه از همان آغاز تأسیس، دهخدا بوده است. در صفحه اول صوراسرافیل با قید «روزنامه‌ای هفتگی سیاسی و تاریخی و اخلاقی» بر «حریت، مساوات و اخوت» تأکید شده است.^{۲۰} بعد از دستگیری و شهادت میرزا جهانگیر خان شیرازی و واقعه به توپ بستن مجلس، (۱۳۲۶ق) دهخدا به خانه تقی‌زاده پناه برد و با او به سفارت انگلیس رفت و بعد از چندی هر دو از ایران خارج شدند.^{۲۱} دهخدا سپس در سوئیس به سرمایه معاضدالسلطنه پیرنیا در ایوردن سوئیس دوره جدید صوراسرافیل را در سه شماره منتشر کرد. سرنوشت این سه تن مسئولان صوراسرافیل معرف عاقبت مشروطه‌خواهان بود، میرزا جهانگیرخان جان بر سر عقیده باخت، میرزا قاسم‌خان بعدها به وزارت رضاشاه رسید و میرزا علی‌اکبرخان از سیاست به‌طور کلی کناره گرفت و وارد عرصه فرهنگ و ادب شد. صوراسرافیل کمتر به شعر می‌پرداخت و اهمیت آن بیشتر از جهت قطعات منثور به ویژه مقالات کوتاهی بود که تحت عنوان «چرند و پرند» نوشته می‌شد. این مقالات، قطعات انتقادی همچو آمیز بالحن بسیار شدید و قاطع و نیشدار بود که نمونه‌های بسیار خوبی از نثر فارسی، با عبارات عامیانه موجز و فصیح را دربرداشت.^{۲۲} به همین دلیل صوراسرافیل در دو زمینه بدعت‌گذار بود: اول، از نظر ارائه طنزی پرمایه و هشداردهنده در قالب نثری روان و ساده و غیرمکتبی ادبیات مشروطه. دوم، شیوه نگارش و ظرایف روزنامه‌نگاری که پیش از آن، هیچ یک از روزنامه‌های فارسی زبان بر آن پایه منتشر نشده بود.^{۲۳}

صوراسرافیل در عمر کوتاه خود، پنج بار توقیف شد. این روزنامه برخلاف توقیف‌های بی‌دریی، تا به توپ بستن مجلس پایدار ماند و ۳۲ بار به زیر چاپ رفت. آخرین شماره آن در تاریخ ۲۰ جمادی‌الاول ۱۳۲۶ ق. منتشر شد و بعد از خروج دهخدا و دیگران از ایران، سه شماره دیگر نیز در سوئیس انتشار یافت و سپس برای همیشه تعطیل شد.^{۲۴}

روح‌القدس: روزنامه روح‌القدس به عنوان یکی از مظاهر نخستین روزهای تجربه آزادی پس از پیروزی مشروطه‌خواهان به مدیریت شیخ احمد روح‌القدس تربتی معروف

۲۰. محمد صدرهاشمی. تاریخ جراید و مجلات ایران. ج ۱، ص ۱۹۸ به بعد.

۲۱. صدرهاشمی، پیشین.

۲۲. یحیی آرین‌پور. از صبا تا نیما، ج ۲، تهران: امیرکبیر، ۱۳۵۱، ص ۷۵ به بعد.

۲۳. گونل کهن. تاریخ سانسور در مطبوعات ایران. ص ۱۲۱.

۲۴. همان، ص ۱۳۵.

۲۵. سلطان‌العلماء خراسانی منتشر شد. اولین شماره این روزنامه در تاریخ دوشنبه ۲۵ جمادی‌الثانیه ۱۳۲۵ ق در تهران انتشار یافت.^{۲۵} این روزنامه دارای چهار صفحه به قطع یازده در ۶/۵ بود و به کشورهای دیگر چون روسیه نیز فرستاده می‌شد.^{۲۶}

روزنامه روح‌القدس جنبه انتقادی تندی داشت و بی‌پروا از مظالم حکام و ستمهای مستبدان و حتی شاه یناد می‌کرد و با واپسگرایی و تاریک اندیشی به مبارزه برمی‌خواست^{۲۷} به همین دلیل در طی دوران انتشار بسیار کوتاه خود دو بار توقیف شد که نخستین توقیف آن، اولین محاکمه مطبوعاتی از طریق وزارت دادگستری (عدلیه) را در تاریخ سانسور روزنامه‌نگاری ایران در پی داشت. مقاله معروف «شاه در چه حالست؟» خود به تنهایی نمایانگر ماهیت فکری و مبارزاتی گرداندگان این روزنامه دربرخورد با استبداد است. در شماره سیزده این روزنامه شخص محمد علی‌شاه مورد حمله قرار گرفته و از اعمال ضد مشروطه وی انتقاد شدید شده است به مناسبت این مقاله، روزنامه توقیف شد و سلطان‌العلماء نیز دستگیر گردید، تنش را در باغشاه به زنجیر کشیدند و به او چندان عذاب و شکنجه دادند که می‌توان گفت هیچ یک از اسرای باغشاه به اندازه او آزار ندیدند سرانجام پیش از آنکه همراه دیگران از زندان باغشاه رها گردد، او را به نحوی نامعلوم از میان بردند^{۲۸} با کشته شدن سلطان‌العلمای خراسانی انتشار روزنامه روح‌القدس در ایران پس از ۲۸ شماره متوقف شد، اما دو شماره دیگر در سوئیس منتشر شد که فقط از یک شماره آن اطلاعاتی در دست است. مرحوم صدرهاشمی می‌نویسد: «روزنامه روح‌القدس در سوئیس به مدیریت میرزا علی‌اکبر دهخدا تأسیس و منتشر شد. آقای دهخدا دو شماره از روزنامه روح‌القدس را در آنجا منتشر کرد».^{۲۹}

آنچه در سرلوحه این شماره روح‌القدس (در سوئیس) آمده درست سرلوحه اولین شماره روزنامه روح‌القدس تهران بود که نشان می‌دهد ظاهراً شماره اول دور اول روح‌القدس تهران در اختیار دهخدا بوده و از گراور آن استفاده کرده است.^{۳۰}

۲۵. روزنامه روح‌القدس، صاحب‌امتیاز سلطان‌العلمای خراسانی. به کوشش محمد گلین، نشر چشمه، سال ۶۳، ص ۲۲.

۲۶. ادوارد براون، تاریخ مطبوعات و ادبیات ایران در دوره مشروطیت، ترجمه محمد عباسی، ۳ جلد (جلد سوم نگارش محمدعلی تربیت) تهران، معرفت، ۱۳۳۷، ج ۲، ص ۳۹۵.

۲۷. گونل کهن، تاریخ سانسور در مطبوعات ایران، ج ۲ ص ۱۲۶.

۲۸. محمد محیط طباطبایی، تاریخ تحلیلی مطبوعات ایران، تهران: بعثت ۱۳۶۶، ص ۱۳۷.

۲۹. محمد گلین، مقدمه روزنامه روح‌القدس، تهران، سرچشمه ۱۳۶۳، ص ۲۲.

۳۰. گونل کهن، پیشین، ص ۱۵۱.

۲-۲-۲-۳. یافته‌های تحقیق

در دوره مورد مطالعه بررسی سی و چهار شماره نشریه صوراسرافیل نشان می‌دهد که از این تعداد ۸ شماره دارای سرمقاله و ۲۶ شماره فاقد سرمقاله بوده‌اند، از ۲۹ روزنامه روح‌القدس تنها ۱۲ شماره دارای سرمقاله و ۱۷ شماره بقیه فاقد سرمقاله بودند. جدول شماره ۹ اطلاعات مربوط موضوع سرمقاله‌های بررسی شده در این دو روزنامه را نشان می‌دهد.

جدول شماره ۹. توزیع فراوانی موضوع سرمقاله‌ها به تفکیک روزنامه در دوره توزیع قدرت

موضوع سرمقاله	صوراسرافیل	روح‌القدس	جمع
سیاست داخلی	۳	۹	۱۲
اقتصادی	۲	--	۲
سیاست خارجی	--	--	--
فرهنگی	۲	--	۲
اجتماعی	۱	۳	۴
جمع	۸	۱۲	۲۰

جدول شماره ۱۰ جهت‌گیری سرمقاله‌های دو روزنامه را در زمینه سیاست داخلی نشان می‌دهد. این جدول به خوبی روشن می‌کند که جهت‌گیری‌های انتقادی در دو روزنامه بیش از آنچه تأییدی یا بی‌طرف باشد، انتقادی بوده است. همان‌طور که جدول نشان می‌دهد سیاست داخلی بیش از دیگر موارد موضوع مورد بحث روزنامه بوده است، در سرمقاله‌هایی که جهت اجتماعی دارد سعی شده است مردم با حقوق اجتماعی خود بیشتر آشنا شوند. در مباحث فرهنگی عمدتاً تقدیرگرایی، خرافه‌پرستی و پذیرش سلطه دولتمردان و وضعیت سرکوب‌کننده مورد انتقاد قرار گرفته است.

جدول شماره ۱۰. توزیع فراوانی جهت سرمقاله‌های سیاست داخلی به تفکیک روزنامه‌ها

جهت سرمقاله‌های سیاست داخلی	صوراسرافیل	روح‌القدس	جمع
انتقادی	۲	۶	۸
تأییدی	۱	--	۱
خنثی	--	۳	۳
جمع	۳	۹	۱۲

بررسی‌های به عمل آمده مبین آن است که در این دوران، روزنامه‌های صوراسرافیل و روح‌القدس که به عنوان دو روزنامه معتبر آن زمان بیش از دیگر موارد به انتقاد از اوضاع داخلی و سیاست دولتمردان و نخبگان سیاسی پرداخته‌اند و جهت آگاه کردن مردم گام بزرگی برداشته‌اند.

جدول شماره ۱۱ جهت انتقادهای دو روزنامه را نشان می‌دهد.

جدول شماره ۱۱. توزیع فراوانی جهت انتقادات به تفکیک روزنامه در دوره توزیع قدرت

جمع	روح‌القدس	صوراسرافیل	جهت انتقادات
۲	۲	--	شاه
۲	۱	۱	نخست‌وزیر
۱	۱	--	وزراء
--	--	--	مجلس
۱	--	۱	روس
--	--	--	انگلیس
۲	۲	--	جوخفقان‌آمیز و ظلم هیأت حاکمه
۸	۶	۲	جمع

بررسی‌های بیشتر روشن می‌سازد، در برخی از موارد شهرت انتقادات در حدی است که شاه نیز به‌طور غیرمستقیم مورد انتقاد قرار می‌گیرد. البته در سطح عمیق‌تری می‌توان با تحلیل گفتمان نشریات دوره مشروطه به نحو ساختاری نیز ارتباط میان متون نوشتاری این دوره را با فضای حاکم سیاسی مورد ارزیابی قرار داد که خود موضوع تحلیل مستقلی است که در جای خود به آن پرداخته شده است.^{۳۱}

نتیجه‌گیری

مطالعات تاریخی و نیز تحقیقات مبتنی بر بخش شاخص‌های کمی، کیفی و بازنگری

۳۱. برای آگاهی بیشتر نگاه کنید به این مقاله: هادی خانیک. درآمدی بر رابطه میان نظام اجتماعی و ساختار زبانی و مطبوعات؛ تحلیل گفتمان دو نشریه شاخص دوران پراکندگی و تمرکز قدرت سیاسی در ایران. فصلنامه گفتمان. شماره دوم. پاییز ۱۳۷۷. صص ۲۶۷-۲۴۳.

مطبوعات در دوران حیات جنبش مشروطه که نمونه‌های درخور توجهی از توزیع قدرت سیاسی و قوت جامعه مدنی را بارز می‌سازد مبین نتایج زیر است:

۲-۳-۱. بررسی تاریخی نشان می‌دهد که:

- ۱-۱-۲-۳. حد نظارت بر مطبوعات کم می‌شود.
- ۲-۲-۳-۱. گروه‌های مطبوعاتی به وجود می‌آید.
- ۳-۱-۲-۲. تیراژ نشریات بالا می‌رود.

۲-۳-۲. شاخص‌های کمی مطبوعاتی:

- مطالعه ویژگی‌های ۵۲۱ عنوان نشریه دوره پراکندگی قدرت نشانگر آن است که:
- ۱-۲-۳-۲. نوع نشریات بیشتر سیاسی است.
 - ۲-۲-۳-۲. محل انتشار مطبوعات تابعی از کانونهای فعال سیاسی کشور است.
 - ۳-۲-۳-۲. نشریات هفتگی سهم بیشتری در دوره انتشار را به خود می‌دهند.
 - ۴-۲-۳-۲. نشریات بیشتر دارای جهت‌گیری سیاسی و انتقادی است.
 - ۵-۲-۳-۲. توقیف دولتی بیشترین عامل توقف مطبوعات است.

۲-۳-۳. شاخص‌های کیفی:

بررسی کلی همه موضوع‌های پنج نشریه جیل‌المتین، صوراسرافیل، روح‌القدس، تربیت و انجمن ملی تبریز و تحلیل محتوای سرمقاله‌های دو روزنامه صوراسرافیل و روح‌القدس در طول مدت انتشار تا استبداد صغیر نشان می‌دهد که:

- ۱-۳-۳-۲. نشریات این عصر به مباحث سیاست داخلی بیشتر توجه دارند، این مسأله در سرمقاله‌های دو نشریه مورد تحلیل نیز به وضوح دیده می‌شود.
- ۲-۳-۳-۲. سرمقاله‌ها عمدتاً انتقادی است. (جهت انتقاد حتی شخص شاه را هم شامل می‌شود.)

۲-۳-۴. شاخص‌های بازنگری:

تحلیل گفتمانی اولین سرمقاله نشریه روح‌القدس که مبین ایدئولوژی تندروانه مشروطه‌خواهی است نشان می‌دهد که گفتمان حاکم بر نشریات عصر مشروطه تأکید بر ترقی و احیای پیشینه پر عظمت ایران بر پایه اعتقاد به نوعی ناسیونالیسم هم‌پدیر و یا سازگاری مذهب و ملیت است.